

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

V. ULUSLARARASI
ŞEYH ŞA'BAN-I VELÎ SEMPOZYUMU
-EŞ'ARÎLİK-

04-06 MAYIS 2018

Kastamonu Üniversitesi
V. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Velî Sempozyumu
(Eş'arîlik)

EDİTÖRLER:

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AYKAÇ
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz ÇUHADAR
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZDEMİR
Arş. Gör. Erhan Salih FİDAN
Arş. Gör. Yusuf KOÇAK

ISBN: 978-605-4697-18-2

19 Ekim 2018, Kastamonu

Baskı: Kastamonu Üniversitesi Matbaası

Eserde yayımlanan bildiri metinlerinde ileri sürülen görüşlerin ilmî ve hukukî sorumluluğu bildiri sahiplerine aittir. Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
Her hakkı saklıdır.

İMÂM-I GAZZÂLÎ'NİN (Ö. 505/1111) *MİŞKÂTÜ'L-ENVÂR* ADLI ESERİ İŞİĞİNDA MA'RİFET ANLAYIŞI

*Dr. Öğr. Ü. Eyyup AKDAĞ**

ÖZET

Fıkıh, kelam, felsefe ve mantık gibi birçok İslâmî ilimde söz sahibi olan Gazzâlî tasavvuf alanının da önemli isimlerinden birisidir. Gazzâlî çocukluk ve gençlik yıllarını ilim tahsiliyle geçirmiş ömrünün son yıllarında ise tasavvufa yönelmiştir. O, şeriatla hakikati, zâhirle bâtını, ilimle irfanı bir araya getirmiş ve birbirleriyle kaynaştırmıştır. Geride birçok eser bırakan Gazzâlî'nin son dönemde telif ettiği eserlerinden birisi de *Miškâtü'l-envâr*'dır. Gazzâlî bu eserinde Nur, 24/35. âyetini esas alarak metafizik alanıyla ilgili görüşlerini ifade etmiştir. Bu bildiride *Miškât* temel alınarak Gazzâlî'nin marifet/hakiki bilgi konusundaki görüşleri beyan edilecektir.

THE CONCEPTION OF 'MARIFET' ACCORDING TO IMAM GAZALI IN HIS BOOK *MISHKAT`L ANWAR*

ABSTRACT

Imam Gazali is widely known for his fruitful writing in many Islamic topics such as: Jurisprudence, Kalam, Philosophy and Logic; also, he is considered to be one of the important Sufis during his period. He dedicated his early years of childhood and youth for learning Islamic sciences and spent the last years of his life in the Sufi path. Gazali is also known for synchronizing the Jurisprudence with the Hakikat, the Gnostism with Real knowledge and Zahir (the outer part of religion) with Batin (the inner part of religion). He left us many books one of which was *MishKat`ul Anwar*; in which, he states his thoughts around metaphysics through interpreting the verses 24/35 of the Nur sura. In this paper we will study the thoughts of Gazali around Marifet/Hakiki topic throughout his *MishKat`ul Anwar* book.

Giriş

İtikatta Eş'arî fıkhıta İmâm-ı Şâfiî'nin mezhebine müntesip olan Huccetü'l-İslam lakaplı İmâm-ı Gazzâlî, 450/1058 yılında İran'ın Horasan bölgesinin Tûs şehrinde dünyaya gelmiştir.¹ İlk eğitimine Tûs'ta başlayan Gazzâlî daha sonra Cürçân'a giderek beş yıl süren eğitim hayatının içinde bulunmuştur. Cürçân'daki öğreniminden sonra bir kabile içinde Tûs'a dönerken soyguncular tarafından yollarının kesilmesi ve ders notlarının alınması onun için Allah'ın bir ikazı olmuştur. Yalvarması sonucunda eşkıya reisinden ders notlarını geri alan Gazzâlî daha sonra bu notların tamamını üç yıl içinde hafızasına almış ve böylece notların kaybolma endişesinden uzak olmuştur.²

Daha sonra önemli ilim merkezlerinden Nîşâpur'a giden ve buradaki Nizâmiyye Medresesi'ne kayıt olan Gazzâlî dönemin en tanınmış kelâm âlimi İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin (ö.478/1085) öğrencisi olma bahtiyarlığını elde etmiştir. Cüveynî kelâm ilmi dışında felsefeye âşinalığı olan bir âlimdir. Gazzâlî'nin Nîşâpur hayatı eğitim açısından verimli

* *Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı.*

Dr. Academic Member Eyyup Akdağ, Kastamonu University, Faculty of Divinity, Department of Sufism.
eyyupakdag5@hotmail.com

¹ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.13 (İstanbul: TDV Yay., 1996), 489; Rızâeddîn b. Fahreddîn, *İmâm-ı Gazzâlî*, nşr. Ahmed İshak (Ürenbürgede: Vakt Matbaası 1909), 21.

² Çağrı, "Gazzâlî", 490.

geçmiştir. Gazzâlî Cüveynî'nin dışında bölgenin önemli isimlerden ilimler tahsil etmiştir. Burada, fıkıh, hadis, tefsir, cedel... gibi ilimler yanı sıra hikmet ve felsefeyi de tahsil etme imkanı bulmuştur.³

Gazzâlî, Nişâpur'daki öğrenimi sırasında, Kuşeyrî'nin (ö.465/1072) öğrencilerinden olan Tûs ve Nişâpur sûfilerinin meşhurlarından Ebû Ali el-Fârmedî'den (ö.476/1084) de öğrenim görmüştür. Bu sebeple Gazzâlî'yi tasavvufî pratiklere yönelten kişinin Fârmedî olduğu söylenir.⁴

Nizâmülmülk (ö.485/1092) tarafından 484/1091'de Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisliğine tayin edilen Gazzâlî, bu medresede dört yıl müderris olarak görev yapmıştır. Bu dönem onun kitap telifi bakımından en verimli devresi olarak gösterilir. Gazzâlî bu dönemde Meşşâî-İşrâkî felsefeyi derinden kavrama imkanını elde etmiştir.⁵

Gazzâlî fikrî ve siyasî ihtilafların yoğun olduğu bir süreçte yaşamıştır. Kelâm, felsefe, Bâtınîlik ve tasavvuf alanındaki derinleşmesi onun zihin ve ruh dünyasında kelimenin tam anlamıyla bir bunalıma yol açmıştır. Bu bunalımdan kurtuluş yolu olarak zühd hayatını gören Gazzâlî, elde ettiği bütün malî imkanları şan ve şöreti terk ederek 488/1095 yılında Bağdat'tan ayrılmıştır. İlk önce Şam'a giden Gazzâlî'nin daha sonra Kudüs, Horasan ve Hicaz'ı kapsayacak şekilde on yılı aşkın zühd hayatı olmuştur. Bu süre zarfında ünlü eseri *İhyâu 'ulûmiddîn*'i yazmıştır.⁶

Gazzâlî rûhî olgunluğu yakaladıktan sonra 499/1106'da Nişâpur'a tekrar geri döner ve buradaki Nizâmiye Medresesi'nde talim hayatına başlar. Nizâmiye Medresesi'ndeki resmî görevi üç yıl sürmüştür. Bu süreden sonra Nişâpur'u terk ederek doğduğu şehir Tûs'a geri dönmüş ve burada evinin yanına bir medrese ve sûfiler içinde bir tekke inşa etmiştir. Şeri'at ve hakikat birlikteliğine önem veren Gazzâlî ömrünün son zamanlarını ders okutmak, eser yazmak ve tasavvufî faaliyetlerde bulunarak geçirmiştir. Uzun sayılmayacak bir ömür geçiren Gazzâlî 505/1111 yılında vefat etmiş ve cenazesi Tûs'ta ünlü şair Firdevsî'nin mezarının yakınına defnedilmiştir.⁷

Hicrî beşinci asrın müceddidi kabul edilen⁸ Gazzâlî'nin hayatı hakkında kısa bilgiden sonra araştırmanın konusu olan *Mişkâtü 'l-envâr* ve marifet konusuna geçebiliriz:

1. *Mişkâtü 'l-envâr*

Mişkâtü 'l-envâr Gazzâlî'nin son dönem eserleri arasında yer almaktadır. Gazzâlî *Mişkâtü 'l-envâr* 'ı ünlü eseri *İhyâu 'ulûmi'd-din*'den sonra kaleme almıştır. Bir nûr metafiziği inşâ etmek maksadıyla yazılan *Mişkâtü 'l-envâr*, Gazzâlî'nin başından beri hâsıl ettiği entelektüel birikim ve deneyimin metafizik sahasındaki en son ifadesidir.⁹

Gazzâlî *Mişkâtü 'l-envâr*'da Nur, 24/35. âyetini¹⁰ mevzu edinmiş ve bu ayeti varlık ve bilgi anlayışına medar olacak şekilde tevil etmiştir. Hem tasavvufî hem de felsefî bir hüviyet

³ Çağrıcı, "Gazzâlî", 490.

⁴ Çağrıcı, "Gazzâlî", 490.

⁵ Çağrıcı, "Gazzâlî", 491.

⁶ Çağrıcı, "Gazzâlî", 492; Rızâeddîn, *İmâm-i Gazzâlî*, 33.

⁷ Çağrıcı, "Gazzâlî", 493-494.

⁸ Rızâeddîn *İmâm-i Gazzâlî*, 22.

⁹ Kutluer, "Felsefe ile Tasavvuf Arasında: Gazzâlî'nin *Mişkâtü 'l-envâr*'ında Entelektüel Perspektifler", 508-511.

¹⁰ *لَهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ* "Allah, (۳۵) وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ", göklerin, yerin (herşeyin) nuru(nu, aydınlığını veren) dir. O'nun nurunun misali bir hücre içindeki (kuvvetli) bir lamba gibidir. O lamba bir cam içindedir. O cam sanki inciden bir yıldızdır ki güneşin doğduğu yere de, battığı yere de nisbeti olmayan mübarek bir ağaçtan, zeytinden yakılır. Onun (zeytinin parlak) yağı, kendisine bir ateş değmese bile neredeyse ışık verir. (Bu da) nur üzerine nurdur (ışığı pırıl pırıl aydınlıktır). Allah dilediği (layık

arz eden *Miškâtü'l-envâr*'ın kavram sistemi sırasıyla nûr-rûh-hicâb şeklindeki bir üçlü terminolojik sacayağı üzerine oturtulmuştur.¹¹ Eserde bir açıdan bakıldığında İsrâkî, bir başka açıdan bakıldığında vahdet-i vücudçu denilebilecek varlık ve bilgi anlayışı işlenmiştir.¹²

Gazzâlî bu eseri ismini belirtmemekle beraber kıymetli bir arkadaşının isteği üzerine yazmıştır. İstek üzerine nurların esrarını açıklamak için bu eseri kalem alan Gazzâlî nurların esrarına vakıf olmayı büyük saadet olarak görmektedir. Ona göre nurların esrarı konusundaki kapalılığı ancak ulema-i râsihîn açabilir. Bu alan tamamen sırdır. Her sır da keşfedilmez ve ifşa edilmez. Her hakikatte söylenip açıklanmaz. Bu manada masivâ tutsaklığından kurtulup hürriyetini elde eden kimselerin göğüsleri sırların kabirleridir.¹³

Miškâtü'l-envâr üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Allah'ın göklerin ve yerin nuru olması konusu ele alınmıştır. Burada nur kavramı merkeze alınmak suretiyle varlık konusu işlenmiştir. İkinci bölümde ise ayette geçen mişkât, misbâh, zücâce, şecere, zeyt ve nâr gibi kavramlar incelenerek ifade edilen temsilin nur metafiziği açısından yorumu ortaya konulmaya çalışılmış ve insan ruhu hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde de Allah'ın nur ve zulmetten yetmiş perdesi vardır. Onları açsa yüzünün nur ve azameti onu herkesi yakar” hadisine dayanarak marifetullah konusunda insanların durumu ele alınmıştır.¹⁴

Miškâtü'l-envâr metnine sirayet etmiş Yeni Eflatuncu ve İbn Sînâcî ruh, kimi araştırmacıları Gazzâlî'de bir çifte doktrin olabileceği düşüncesine götürmüş, bazılarını ise bu eserin en azından bazı kısımlarıyla Gazzâlî'ye âit olmayabileceği iddiasına sevk etmiştir. *Tehâfüt*'ü yazan Gazzâlî ile *Miškâtü'l-envâr* müellifi Gazzâlî arasında fikri tutum farkını izah etmenin güçlüğü ortaya konulmaya çalışılmıştır.¹⁵

Miškâtü'l-envâr'ı neşre hazırlayan Ebu'l-'Alâ 'Afîfî (ö.1386/1966) *Miškâtü'l-envâr*'ın Gazzâlî'ye aidiyeti konusunda en ufak bir şüphe duymamaktadır. 'Afîfî'ye göre bu eser Gazzâlî'nin rûhî ve fikrî olgunluğunun son noktası olan seçkin eserlerinden biridir.¹⁶

Neşre hazırlamak için *Miškâtü'l-envâr* nüshaları üzerine ciddi çalışmalar yapan 'Afîfî, her ne kadar eserin Gazzâlî'ye aidiyeti konusunda en küçük bir şüphesi olmasa da ilmî usul ve tetkikten uzak büyük hata ve tahrifat içeren matbu *Miškâtü'l-envâr* nüshalarından şikayet etmektedir. Ona göre şikayet konusu olan husus dünyanın farklı kütüphanelerinde yer alan *Miškâtü'l-envâr* nüshalarının bilimsel bir üslupla edisyon kritiğinin yapılmamasından kaynaklanmaktadır.¹⁷

Bu problemi üzerine alan 'Afîfî, *Miškâtü'l-envâr*'ın otuz altıdan az olmamak şartıyla başta İskenderiye, Musul, Berlin, Vatikan ve İstanbul olmak üzere birçok kütüphanede el yazma nüshalarına ulaşmıştır.¹⁸ Bu nüshaları teker teker inceleyen 'Afîfî, nüshalar arasındaki eksik ve fazlalıklara, önemli kelime farklılıklarına ve yazım hatalarına işaret etmektedir. Ayrıca 'Afîfî, nüshaların tek bir isimle isimlendirilmediği, nüshalar arasında farklı isimlendirmelerin mevcut olduğunu beyan etmektedir. 'Afîfî'nin tespitine göre bazı nüshalar '*Miškâtü'l-envâr*' olarak isimlendirilmişken diğer bazı nüshalar ise '*Miškâtü'l-envâr ve misfâtü'l-esrâr*' ve '*Kitâbü'l-miškât ve'l-misbâh*', şeklinde isimlendirilmiştir. '*Miškâtü'l-envâr fî letâifi'l-ahbâr*'

gördüğü) kimseyi nuruna kavuşturur. Allah insanlar için misaller verir. Allah her şeyi bilendir.” Bkz. Hasan Tahsin Feyizli, *Feyzü'l-Furkan Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*, 4. Baskı (İstanbul: Server İletişim Yay., 2007), 353.

¹¹ Kutluer, “Gazzâlî'nin *Miškâtü'l-envâr*'ında Entelektüel Perspektifler”, 511-512.

¹² Kutluer, “Gazzâlî'nin *Miškâtü'l-envâr*'ında Entelektüel Perspektifler”, 521.

¹³ Gazzâlî, *Miškâtü'l-envâr*, 39; Ateş, *Miškâtü'l-Envâr/Nurlar Feneri*, 14-15.

¹⁴ Kutluer, “Gazzâlî'nin *Miškâtü'l-envâr*'ında Entelektüel Perspektifler”, 526; Orhan Sarıkaya, “*Miškâtü'l-Envâr'da Varlık ve İnsan Mertebeleri*”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1998), 41.

¹⁵ Kutluer, “Gazzâlî'nin *Miškâtü'l-envâr*'ında Entelektüel Perspektifler”, 510.

¹⁶ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Miškâtü'l-envâr*, nşr. Ebu'l-'Alâ 'Afîfî (Kahire: el-Mektebetü'l-'Arabiyye, 1383/1964),4.

¹⁷ Gazzâlî, *Miškâtü'l-envâr*, 1-2.

¹⁸ Gazzâlî, *Miškâtü'l-envâr*, 4.

adlı esere de araştırmasında dikkat çeken ‘Afifî bu eserin Gazzâlî’ye ait olmadığını güçlü bir şekilde ifade etmektedir. Ona göre bu risalenin müellifi 877/1472 yılında vefat eden Alâuddîn Ali b. Muhammed’dir.¹⁹

İncelediği nüshalar içinde ‘Afifî, en güvenilir olarak İskenderiye ile İstanbul Şehit Ali Paşa Kütüphanelerinde yer alan nüshaları görmektedir. Bu iki nüshayı kendi neşri olan matbu nüshaya esas alan ‘Afifî, Şehit Ali Paşa nüshasının istinsah tarihinin 509/1115 olduğunu ifade etmektedir. Bu tarih Gazzâlî’nin vefatından 4 yıl sonrasına tekabül etmektedir. ‘Afifî’nin tespitine göre bu nüsha en eski *Mişkâtü’l-envâr* nüshası olmasına rağmen nâsihten kaynaklanan bazı hataları ihtiva etmektedir. İskenderiye nüshasının ise 907/1501 senesine ait olduğunu belirten ‘Afifî, bu nüshanın genel olarak Şehit Ali Paşa nüshasından daha selamette ve daha dakik olduğunu beyan etmektedir.²⁰ ‘Afifî neşrinde, istinsah tarihi en eski olan Şehit Ali Paşa nüshasını esas kabul ettiğini; bununla beraber bu nüshada görünen bazı istinsah hatalarını da İskenderiye nüshasıyla gidermeye çalıştığını ifade etmektedir.²¹ İşte bu sebepten biz de bu araştırmamızda ‘Afifî’nin yukarıda zikredilen çalışmalar neticesinde neşre hazırladığı 1383/1964 tarihli Kahire baskısını esas kabul ettik. Ayrıca Süleyman Ateş’in tercüme ettiği *Mişkâtü’l-Envâr/Nurlar Feneri* adlı eserinden de istifade edilmiştir.²²

2. Ma’rifet

Ma’rifet sözlükte; tanımak, bilmek, sabır etmek, kokuyu terk etmek, keşfetmek, hisleri ile bilmek, derinlemesine bilmek gibi manalara gelmektedir.²³ *Menâzilü’s-sâirîn* adlı eserde ma’rifet; bir şeyi olduğu gibi ihata etmek olarak tarif edilmektedir.²⁴ Gümüşhanevî (ö.1311/1893) ma’rifeti; kulun Allah’tan gayrisından ilgisini kesip sadece Allah’a yönelme hâli olarak kabul etmektedir. Gümüşhânevî’ye göre Allah’a giden yolları kolaylaştıran iki hasletten birisi muhabbet diğeri ise ma’rifettir. Ma’rifetin hakikati Allah’la beraber olmanın zenginliğine kavuşmaktır. Bu kavuşmada ayrıca burhana/delile ihtiyaç duyulmaksızın gaflet ve nisyân ortadan kalkar.²⁵

Sûfiler Allah hakkında zevk edilen bilgiyi ma’rifet kabul ederler. Bu manaya göre ma’rifet ilimden daha üstündür. Hücvirî (ö.465/1072) *Keşfu’l-Mahcûb* adlı eserinde ma’rifetullahın ilmî ve hâlî olmak üzere iki yönüne dikkat çekmektedir. Hücvirî’nin beyanına göre kelamcılar ma’rifetullahın sadece akılla veya istidlâli olarak gerçekteleceğini savunurken, sûfiler ise bu tavrı eksik olarak kabul etmektedirler. Sûfilere göre aklı ve istidlâlî bilgiler ma’rifetullahı hakiki manada gerçekteleştirmez. Çünkü hakikatte kulu hidayete erdiren bizzat Allah’tır. Ma’rifetullah ancak Allah’ın kuluna kendisini bildirmesiyle gerçekteleşir. Bu husus aklı ve istidlâlî bilgiyi değil hâlî ve zevkî neşveyi ifade eder.²⁶

Gazzâlî, göze kıyasla aklın nûr ile isimlendirilmeye daha layık olduğunu beyan etmektedir. Ona göre akıldan hiçbir hakikat gizlenmez. Bütün mevcudât aklın mecali dâhilindedir. Akıl bütün varlıklara tasarruf eder ve onlar hakkında yakînî/doğru bilgiye hükmeder. Akıl batînî sırlara da vakıftır, gizli manalar onun yanında açıktır. Ancak akıl kendi kendini perdelediği zaman idrak gücü olmaktan çıkar. Gazzâlî aklın hakiki manada idrak gücü olmaktan uzaklaşması ve yanlışa düşmesinin sebebi olarak akılda yer eden vehim ve hayali

¹⁹ Gazzâlî, *Mişkâtü’l-envâr*, 3-4.

²⁰ Gazzâlî, *Mişkâtü’l-envâr*, 5-6.

²¹ Gazzâlî, *Mişkâtü’l-envâr*, 7.

²² Bkz. İmam Gazzâlî, *Mişkatü’l-Envâr/Nurlar Feneri*, trc. Süleyman Ateş, (İstanbul: Bedir Yay., 2011), 1-72.

²³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 3: 2582-2586; Ezherî, *Mu’cemu tehzîbi’l-luĝa*, 3: 2404-2406; Cevherî, *es-Sihâh*, 4: 118-120.

²⁴ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, 141.

²⁵ Gümüşhânevî, *Câmi’u’l-usûl*, 198-199.

²⁶ Hücvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, 331-333.

görmektedir. Akıl vehim ve hayal örtüsünden soyutlandığında aklın hata yapması düşünülmez. Akıl bu şekilde olduğu zaman eşyayı olduğu gibi görür. Ancak aklın vehim ve hayalden bağından sıyrılmasında büyük güçlükler vardır. Aklın bunlardan kâmil manada kurtulması ölümle mümkündür. Ölümle beraber kapalılık kalkar ve sırlar ortaya çıkar.²⁷

Gazzâlî vehim ve hayal bağıyla bağlı bir akla sahip olan kimsenin aklın ötesinde akla zâhir olmayan şeyleri hakkıyla bilemeyeceğini savunmaktadır. Ona göre bazı durumlar var ki aklın alanını aşmaktadır. Bu hususlar aklî değil zevkî bilgiyle hissedilir. Bu alanlarla ilgili en yüksek idrak gücü zevkî bilgidir. İlim imanın, zevkte ilmin üstündedir. Zevk vecd hâlidir ilim ise kıyastır. İman sırf taklit yolu ile kabul etmektir. Zevk hâli en yüksek merteye olduğuna göre vecd ve irfan ehlinin ilmine güzel zan beslemek gerekir.²⁸

Gazzâlî'ye göre tasavvuf ehlinin temsil ettiği hâlî ve zevkî yol ve bu yolla varılan hakikat tüm din âlimlerinin ilimleri, hakîmlerin hikmeti bir araya gelse daha iyisini ortaya koyamayacakları bir kaliteyi işaret etmektedir. Çünkü bu yolu aydınlatan ışık doğrudan doğruya nübüvvet kaynağından gelmekte, ilmi hakikatin çok üstünde olan 'zevke' dayalı bir manevi tecrübenin sonucudur.²⁹ Gazzâlî zevk ehli kimseler ile Peygamberler arasında ma'rifet hususunda bazı müşterek yanlarının olduğuna vurgu yapmaktadır.³⁰ 'Affî, Gazzâlî'nin istilahına göre 'vâsılûn' yani Allah'a vuslatı gerçekleştiren kimselerin zevk ehli sûfiler olduğunu beyan etmek tektedir. Vuslata eren sûfiler Allah'ı doğrudan idrak eder ve O'nu akla gelen her şeyden münezze ve mukaddes olarak görürler.³¹

Gazzâlî'ye göre zâhir ve bâtin olmak üzere iki çeşit göz vardır. Zâhir göz şehâdet âlemindeydir. Bâtin göz (akıl) ise melekût âlemindeydir. Zâhir gözün nuru şehâdet âleminde olan güneştir. Bâtin gözün nuru ise melekût âleminde olan Kur'an ve Allah'ın indirdiği kitaplardır. Melekût âleminde acayip sırlar vardır. Melekût âlemine açılıp sefer etmeyen şehâdet âlemiyle yetinen kimse insan hususiyetinden uzak hayvan konumunda hatta daha aşağı konumdadır. Çünkü hayvanlar için gayb âlemi kapalıdır. Onlar bu âleme hayvaniyet vasfıyla açılmazlar. (Araf, 7/179). âyetini bu hususa delil getiren Gazzâlî arz başka bir arza semâ başka bir semâyâ değişmedikçe kula melekût kapılarının açılmayacağını beyan etmektedir. Kulun histen kurtuluşu O'na doğru yükselişini ifade eder. Bu da Hazret-i Rubûbiyyete yakın olma haline başlanan ilk seferdir. İnsan aşağıların aşağısına atılmıştır. Kuldan buradan yani esfel-i sâfilinden ulvî âleme terakki etmesi istenir.³²

Gazzâlî'ye göre hakiki bilgi yani ma'rifet şehâdet âleminde hissî olarak sıyrılıp gayb âlemine açılmakla mümkündür. Ârifler mecaz çukurundan hakikatin zirvesine yükselip miraçlarını tamamladıklarında Allah'tan başka hiçbir varlığın olmadığını açık bir müşâhede ile görürler. Bu mertebede Allah'ın veçhi dışında her şeyin helak olduğu görülür. Çünkü Allah'tan başka her şey zâtî yönünden sırf ademdir/yokluktur.³³

Âriflerin hakikat semâsına urûç ettiklerinde el-Vâhidü'l-Hak'tan başka varlık görmediklerine dair ittifakları vardır. Gazzâlî'ye göre bu hâl ya ilmî/irfanî yada zevkî bir hâl olmak üzere iki şekilde yaşanılır. Bu durumda tamamen kesret kalkmış ve sırf tekliğe vahdete ğark olmuşlardır. Bu halde akıl gitmiş, bayılmış gibi olmuşlar; kendileri de dâhil olmak üzere Allah'tan başka hiçbir şeyi hatırlamağa güçleri kalmamıştır. Bu hâl aklın otoritesinin

²⁷ Gazâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, 41-47; Ateş, *Mişkâtü'l-Envâr/Nurlar Feneri*, 18-25.

²⁸ Gazâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, 77-78; Ateş, *Mişkâtü'l-Envâr/Nurlar Feneri*, 55-56.

²⁹ Kutluer, "Gazzâlî'nin *Mişkâtü'l-envâr*'nda Entelektüel Perspektifler", 508.

³⁰ Gazâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, 70; Ateş, *Mişkâtü'l-Envâr/Nurlar Feneri*, 47.

³¹ Bkz. Gazâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, 30.

³² Gazâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, 49; Ateş, *Mişkâtü'l-Envâr/Nurlar Feneri*, 23-24.

³³ Gazâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, 55; Ateş, *Mişkâtü'l-Envâr/Nurlar Feneri*, 30.

kaybolduğu manevî sarhoşluk hâlidir. Bu durumda bazıları ‘Ene’l-hak’... gibi bazı şathiyelerde bulunmuşlardır.³⁴

Nefsin ve varlığın temyiz edilmediği bu hale ‘fenâ’ hatta ‘fenâü’l-fenâ’ denir. Bu durumda ârif kendinden geçmiş hem de kendinden geçmekten geçmiştir. Bu halde kimse kendini bilmediği gibi kendini bilmediğini de bilmez. Bu hal mecaz yoluyla ittihad hakikat yoluyla tevhiddir. Gazzâlî’nin beyanına göre bu halin ötesinde de sırlar vardır. Buraya dalmak konuyu uzatır.³⁵

Sonuç:

Ma’rifet, Allah ve onun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında manevî tecrübeyle doğrudan elde edilen bilgi demektir.³⁶ Gazzâliye göre ârif, ma’rifete miracını tamamladıktan sonra Allah’ın verdiği bir lütufla nâil olur. Ma’rifet manevi deneyim ile elde edilen idrak alanıdır. Bu alanda vehim ve hayal bağıyla bağlı aklın yeri yoktur. Gayb âlemî akılla tam idrak edilen bir âlem değil bilakis zevk yoluyla idrak edilen bir âlemdir. Nasıl ki duyularla idrak edilenin ötesinde akılla idrak edilenler varsa akılla idrak edilenlerin ötesinde de ancak zevk yöntemiyle idrak edilebilecek hakikatler vardır. Gazzâlî ma’rifetullah konusunda en yüksek idraki ‘fenâü’l-fenâ’ hâlini yani nefisten fâni olmayı görür.

Kaynakça:

- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh*. thk. Emîl Bedî‘ Yakub. Muhammed Nebîl. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1420/1999.
- Çağrı, Mustafa. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. c.13: 489-505. İstanbul: TDV Yay., 1996.
- Ezherî, Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Mu’cemu tehzîbi’l-luğa*. thk. Rıyâd Zekî Kâsım. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1422/2001.
- Feyizli, Hasan Tahsin. *Feyzü’l-Furkan Kur’an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*. 4. Baskı. İstanbul: Server İletişim Yay., 2007.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Mişkâtü’l-envâr*. nşr. Ebu’l-‘Alâ ‘Afîfî. Kahire: el-Mektebetü’l-‘Arabiyye, 1383/1964.
- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâüddîn. *Câmi’u’l-usûl*. Mısır: 1298.
- Herevî, Hâce Abdullah el-Ensârî. *Menâzilü’s-sâirîn*. trc. Abdurrezzak Tek. Bursa: Emin Yay., 2008.
- Hücvirî, Ali Osman Cüllâbî. *Keşfu’l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*. nşr. Süleyman Uludağ. 3. Baskı. İstanbul: Dergah Yay., 2010.
- İbn Manzûr, Ebu’l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü’l-Arab*. thk. Yusuf el-Bukâ’î. İbrahim Şemseddîn. Nıdâl Ali. Beyrut: 1426/2005.
- İmam Gazzâlî. *Mişkâtü’l-Envâr/Nurlar Feneri*. trc. Süleyman Ateş. İstanbul: Bedir Yay., 2011.
- Korkmazgöz, Rıza. “Gazzâlî’de Ma’rifetullah Düşüncesi ve Kelâmî İstidlâlin Değeri”. *Kelâm Araştırmaları Dergisi* c. 14, sy. 1 (2016):34-61.
- Kutluer, İlhan. “Felsefe ile Tasavvuf Arasında: Gazzâlî’nin Mişkâtü’l-envâr’ında Entelektüel Perspektifler”. *900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî*. İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2012.
- Rızâeddîn b. Fahreddîn. *İmâm-ı Gazzâlî*. nşr. Ahmed İshak. Ürenbûrgede: Vakt Matbaası, 1909.

³⁴ Gazzâlî, *Mişkâtü’l-envâr*, 57; Ateş, *Mişkâtü’l-Envâr/Nurlar Feneri*,31.

³⁵ Gazzâlî, *Mişkâtü’l-envâr*, 58; Ateş, *Mişkâtü’l-Envâr/Nurlar Feneri*,32.

³⁶ Uludağ, “Marifet”, 54.

- Sarıkaya, Orhan. “*Mişkâtü'l-Envâr'da Varlık ve İnsan Mertebeleri*”, Yüksek Lisans tezi Marmara Üniversitesi, 1998.
- Uludağ, Süleyman. “Bir Düşünür Olarak Gazâlî”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* c. 13, sy. 3-4 (2000): 249-254.
- Uludağ, Süleyman. “Gazzâlî'nin Tasavvufî Görüşleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. c.13: 515-518. İstanbul: TDV Yay., 1996.
- Uludağ, Süleyman. “Mârifet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. c.28: 54-56. Ankara: TDV Yay., 2003.